

พระพุทธศาสนาหายาน:
เหตุใดคำสอนของพระพุทธเจ้า
จึงมีความหลากหลาย (3)

**Mahāyāna Buddhism:
Reasons for Diversity
in the Buddha's Teachings (3)**

ซาซากิ ชิซูกะ

SASAKI Shizuka

มหาวิทยาลัยฮานาโซโนะ (花園大学) เกียวโต ประเทศญี่ปุ่น

Hanazono University, Kyoto, Japan

ตอบรับบทความ (Received) : 12 พ.ย. 2563

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 11 ม.ค. 2564

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 20 ธ.ค. 2563

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 28 ม.ค. 2564

พระพุทธศาสนamahayan: เหตุใดคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีความหลากหลาย (3)*

ชาซากิ ชิซูกะ
พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานियो (แปล)

บทคัดย่อ

จากแนวคิดที่ว่า “การที่พระโพธิสัตว์จะบรรลุธรรมเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้น พระโพธิสัตว์จะต้องพบกับพระพุทธเจ้าในอดีต” พระพุทธศาสนamahayanในยุคต้นจึงได้อธิบายถึงวิธีการต่างๆ ที่จะทำให้สามารถพบกับพระพุทธเจ้าได้ ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรมหายานต่างๆ ในบทความนี้ จะได้กล่าวถึงกลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ซึ่งถือเป็นกลุ่มคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดในพระพุทธศาสนamahayan

สำหรับแนวคิดสำคัญที่ปรากฏในกลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูต” คือ แนวคิดที่ว่า “มนุษย์ทุกคนล้วนเคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อนในอดีต จึงกล่าวได้ว่า พวกเราล้วนเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยกันหมดทั้งสิ้น ภายหลังจากนั้น ในวงจรการเวียนเกิดเวียนตายอันยาวนาน เมื่อเราสั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวัน ย่อมสามารถทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้ในที่สุด”

ดังจะเห็นได้ว่า “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” ได้ปรับวิธีการเพื่อให้บรรลุธรรมจาก “การออกบวชและเจริญสมาธิภาวนาอย่างเข้มงวด” ไปสู่ “การสั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวัน” ซึ่งมีความแตกต่างกับแนวคำสอนพระพุทธศาสนาในยุคพระศากยมุนีพุทธเจ้า

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา มหายาน ปรัชญาปารมิตาสูตฺร พระโพธิสัตว์กรรม

* แปลจาก Shizuka Sasaki (佐々木閑), *Bessatsu NHK hyappun de meicho shūchū kōgi Daijō Bukkyō kōshite Budda no oshie wa henyō shita* 別冊 NHK100 分 de 名著 集中講義 大乘仏教 こうしてブツダの教えは変容した (วรรณกรรมชื่อดังใน 100 นาทีของ NHK พระพุทธศาสนา มหายาน: เหตุใดคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงมีความหลากหลาย) (Tokyo: NHK Publishing, 2017)

Mahāyāna Buddhism: Reasons for Diversity in the Buddha's Teachings (3)

Sasaki SHIZUKA

Phramaha Pongsak THANIYO (Translated)

Abstract

As an idea that bodhisattvas can become Buddhas after encountering previous Buddhas, Early Mahāyāna Buddhism explained different concepts of how to meet Buddhas which could be found in many Mahāyāna Sūtras. This paper presents a collection of the *Prajñāpāramitā Sūtras* which are thought to be among the earliest sutras in Mahāyāna Buddhism.

The core idea of a collection of the *Prajñāpāramitā Sūtras* is that everyone has already encountered previous Buddhas; consequently, we all are bodhisattvas. After that, while repeating the cycle of life, death, and rebirth for a long time, should we always accumulate good karma in daily life, we will become Buddhas in the end.

As demonstrated, the *Prajñāpāramitā Sūtras* changed a concept of enlightenment from “adapting a monastic lifestyle and practicing meditation extremely” to “accumulating good karma in daily life.” This idea is different from Buddhist teachings in the period of Śākyamuni Buddha.

Keywords : Buddhism, Mahāyāna, *Prajñāpāramitā Sūtras*, bodhisattva, karma

บทที่ 2 การแผ่ขยายของแนวคิด “ศูนยตา” : ปรัชญาปารมิตาสูต¹ (ตอนแรก)

พระสูตรแรกในพระพุทธศาสนาหายาน

อาจารย์ : ต่อจากนี้ไป เราจะมากล่าวถึงสาเหตุการกำเนิดพระสูตรมหายาน เช่น ปรัชญาปารมิตาสูต² สัทธรรมปุณฑริกสูตร³ อวตังสกสูตร⁴ เป็นต้น รวมถึงแนวคิดต่างๆ ที่ปรากฏในพระสูตรเหล่านี้ไปตามลำดับ เพราะแม้เราจะเรียกคัมภีร์เหล่านี้โดยรวมว่า “พระสูตรมหายาน” ก็ตาม แต่แนวคิดที่ปรากฏในแต่ละพระสูตรนี้ มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ แม้พระสูตรเหล่านี้จะมีแนวคิดในเรื่องที่ว่า “เราสามารถดำเนินอยู่บนเส้นทางที่จะนำไปสู่ความเป็นพุทธะได้ โดยที่ยังครองเพศคฤหัสถ์อยู่” เหมือนกัน แต่ทว่า วิธีการและกระบวนการไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้านั้น มีความแตกต่างกัน

เราจะมาเริ่มต้นด้วยพระสูตรที่กล่าวกันว่าเก่าแก่ที่สุดในบรรดาพระสูตรมหายานทั้งหลาย นั่นคือ “ปรัชญาปารมิตาสูต” แต่ถ้าจะกล่าวถึง “ปรัชญาปารมิตาสูต” ก็ดูเหมือนจะไม่ค่อยคุ้นเคยกันสักเท่าใด แต่ถ้ากล่าวถึง “ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร”⁵ น่าจะพอคุ้นเคยกันบ้าง

¹ บทที่ 2 เริ่มจากหน้า 45 เป็นต้นไป

² ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 般若經 (hannyakyō)

³ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 法華經 (hokekyō)

⁴ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 華嚴經 (kegonkyō)

⁵ 『般若心經』 (hannyashingyō) ชื่อเต็มว่า 『般若波羅蜜多心經』 (hannyaharamittashingyō) ในประเทศญี่ปุ่น ฉบับที่ได้รับความนิยม คือ ฉบับแปลภาษาจีนโบราณของพระเสวียนจั้ง (玄奘 genjō : 600/602-664) เป็นพระสูตรที่มีอักษรจีนอยู่เพียง 262 อักษรเท่านั้น สำหรับฉบับที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตนั้น

นักศึกษา : ใช่ครับ เมื่อหลายปีก่อน ได้มีโอกาสไปคัดลอกพระสูตร⁶ ที่วัดแห่งหนึ่งในเมืองคะมะคุระ⁷ แต่จะพูดไปแล้วก็น่าอาย เพราะใส่ใจแต่การคัดให้สวยงาม โดยแทบจะจำเนื้อหาไม่ได้เลยแล้ว “ปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตร” ที่เคยคัดลอกในตอนนั้น กับ “ปรัชญาปารมิตาสูต”ที่กำลังจะพูดถึงต่อไปนี้ สามารถคิดได้ว่าเป็นสิ่งเดียวกันใช่ไหมครับ ?

อาจารย์ : สิ่งที่เราสามารถบอกได้ คือ “ปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตร” เป็นพระสูตรหนึ่งในจำนวนหลาย ๆ พระสูตรของกลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ซึ่ง “ปรัชญาปารมิตาหุทัยสูตร” นี้ได้กล่าวถึงแนวคิดสำคัญใน “ปรัชญาปารมิตาสูต” ไว้ได้อย่างกระชับ พระสูตรที่ถูกเรียกว่า “ปรัชญาปารมิตาสูต” แท้ที่จริงแล้วมีอยู่มากมาย เฉพาะคัมภีร์ที่มีสภาพสมบูรณ์ที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน ที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต⁸ มีจำนวนมากกว่า 10 คัมภีร์ ฉบับแปลภาษาทิเบต

ไม่มีหลงเหลือในประเทศอินเดียหรือจีน มีเพียงแห่งเดียวที่หลงเหลืออยู่ คือ ที่วัดโฮริวจิ (法隆寺 hōryūji) ประเทศญี่ปุ่น

⁶ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 写經 (shakyō) แรกเริ่มเดิมทีเป็นวิธีการหนึ่งในการทำสำเนาคัมภีร์เพื่อใช้ในวัดอุประสงค์ต่าง ๆ เช่น คัดลอกเพื่อส่งไปยังต่างแดน หรือเพื่อให้พระภิกษุใช้ในการไปเผยแผ่ยังดินแดนอื่น ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำกันมาช้านาน ก่อนวิทนาการด้านการพิมพ์จะเกิดขึ้น ในปัจจุบัน การคัดลอกพระสูตรนี้ ถือกันว่าเป็นวิธีการสังฆมบุญประการหนึ่ง

⁷ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 鎌倉 (kamakura) เป็นชื่อเมืองหนึ่งในจังหวัดคะนะงะวะ (神奈川県 kanagawa) ของประเทศญี่ปุ่น (ในอีกความหมายหมายเอา ยุคสมัยหนึ่งในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นซึ่งอยู่ในช่วง ค.ศ. 1185-1333)

⁸ सन्स्कृतम् (sanskurittogo) หรือ 梵語 (bongo) เป็นภาษาอินเดียโบราณในกลุ่มภาษากลุ่มอินโด-ยูโรเปียน (Indo-European) ซึ่งคำว่า “สันสกฤต”

มีมากกว่า 12 คัมภีร์ ฉบับแปลภาษาจีนโบราณมีมากกว่า 42 คัมภีร์ และถ้ารวมถึงคัมภีร์ที่มีสภาพไม่สมบูรณ์เข้าไปด้วยแล้ว นับได้ว่าเป็นกลุ่มคัมภีร์ที่มีจำนวนมากมายทีเดียว

เพื่อให้เป็นข้อมูลอ้างอิงไว้สักเล็กน้อย เราลองมาดูลำดับการกำเนิดของกลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” กัน โดยคัมภีร์ที่กำเนิดขึ้นก่อน คือ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺรในกลุ่มฉบับเล็ก” (ผู้แปล : ฉบับสังกษิปตมาตถกา) หลังจากนั้น มีการเพิ่มเนื้อหาขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็น “ปรัชญาปารมิตาสูตฺรในกลุ่มฉบับใหญ่” (ผู้แปล : ฉบับวิสตรมาตถกา) ซึ่งพระสูตรที่ยาวที่สุดในกลุ่มคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺรยุคต้นนี้ คือ “ศตสาหัสริกาปรัชญาปารมิตาสูตฺร”⁹

จากนั้น “วัชรวิเจทิกาปรัชญาปารมิตาสูตฺร”¹⁰ และ “ปรัชญาปารมิตาเหตุยสุตฺร” จึงได้เกิดขึ้น แต่ทว่า ในยุคสมัยที่คัมภีร์เหล่านี้ถือกำเนิดขึ้น เมื่อเทียบกับ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺรในกลุ่มฉบับใหญ่” กลับมีทิศทางในเรื่องความยาวของพระสูตรที่ลดทอนลง ต่อจากนั้น “ปรัชญาปารมิตานยตตปัญญาศตทิกาสูตฺร”¹¹ ซึ่งเป็นพระสูตรที่มีสาระสำคัญในสาย

มีความหมายว่า “สมบูรณ์แล้ว” หรือ “กลั่นกรองแล้ว”

⁹ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 十万頌般若經 (jūmanjuhannyakyō)

¹⁰ 『金剛般若經』 (kongōhannyakyō) มีชื่อเต็มว่า 『金剛般若波羅蜜多經』 (kongōhannyaharamittakyō) เป็นพระสูตรในกลุ่มคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺรที่ได้รับความนิยมเป็นอันดับสองรองจาก “ปรัชญาปารมิตาเหตุยสุตฺร” (ผู้แปล : ในบ้านเราคันเคยกับพระสูตรนี้ในชื่อ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูตฺร”)

¹¹ 『般若理趣經』 (hannyarishukyō) เป็นพระสูตรสำคัญของนิกายชินงอนชู (真言宗 shingonshū) ซึ่งเป็นสายตันตระในประเทศญี่ปุ่น แต่เดิมพระสูตรนี้ เป็นส่วนหนึ่งใน “มหาปรัชญาปารมิตาสูตฺร” ฉบับแปลภาษาจีนโบราณที่พระเสวียนจั้ง (พระถังซำจั๋ง) แปล ที่เรียกว่า “นยภาค” (理趣分 rishubun) (ผู้แปล : ผูกที่ 578 ของ “มหาปรัชญาปารมิตาสูตฺร”) แล้วนำมาปรับให้เป็นแนวคำสอนของสายตันตระ

ตันตระ และพระสูตรที่ถือได้ว่ายาวที่สุดในกลุ่มคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺร คือ “มหาปรัชญาปารมิตาสูตฺร”¹² ได้ถือกำเนิดขึ้น ในคัมภีร์ทั้งหลายเหล่านี้ แม้จะมีความยาวและเนื้อหาบางส่วนที่แตกต่างกัน แต่โดยภาพรวมแล้ว อาจกล่าวได้ว่ามีเนื้อหาสาระสำคัญที่เหมือนกัน

นักศึกษา : อาจารย์บอกว่า ในพระสูตรมหายานทั้งหมด “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” เป็นพระสูตรที่เก่าแก่ที่สุด แล้วในบรรดากลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” นี้ ไม่ทราบว่าจะพระสูตรที่เก่าแก่ที่สุด ถูกเขียนขึ้นเมื่อใดหรือครับ ?

อาจารย์ : ณ ปัจจุบัน “อักษุสัทสริกาปรัชญาปารมิตาสูตฺร”¹³ ซึ่งถูกเขียนด้วยภาษาอินเดียบอราณ นับเป็นพระสูตรที่เก่าแก่ที่สุดในกลุ่มคัมภีร์ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” โดยมีการขุดพบคัมภีร์ที่มีอายุในช่วง ค.ศ. 47-147 ในแถบคันธาระ และถ้าเราสันนิษฐานว่า พระสูตรนี้น่าจะเกิดขึ้นก่อนหน้านี้สักเล็กน้อยแล้ว ก็คงพอกล่าวได้ว่า “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” น่าจะถือกำเนิดขึ้นในช่วงก่อนหลังคริสตกาลเล็กน้อย

---

¹² 『大般若經』 (daihannyakyō) มีชื่อเต็มว่า 『大般若波羅蜜多經』 (daihan-nyaharamittakyō) ซึ่งพระเสวียนจั้งแปลเสร็จในช่วงท้ายของชีวิต เป็นพระสูตรที่ยาวที่สุดในกลุ่มคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺร โดยมีจำนวนทั้งหมด 600 ผูก

¹³ 『八千頌般若經』 (hassenjuhannyakyō) ในช่วงที่ผ่านมาเข้าใจกันว่าฉบับแปลภาษาจีนโบราณของ “อักษุสัทสริกาปรัชญาปารมิตาสูตฺร” นี้เป็นฉบับที่เก่าแก่ที่สุด แต่ในภายหลังได้มีการขุดพบฉบับโบราณที่ถูกบันทึกด้วยภาษาคานธารี จากซากวัดโบราณทางตะวันตกเฉียงเหนือของปากีสถานในปัจจุบัน (แคว้นคันธาระในยุคอินเดียบอราณ) ซึ่งจากวิธีหาอายุจากคาร์บอนกัมมันตรังสี (放射性炭素年代測定法 hōshasei tanso nendai sokuteihō) ทำให้ทราบว่า คัมภีร์ที่ขุดพบนี้เกิดขึ้นในช่วง ค.ศ. 47-147

หลังจากนั้นหลายร้อยปีผ่านไป “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” ในรูปแบบต่าง ๆ จึงได้เกิดขึ้น และแผ่ขยายไปทั่วเอเชีย สำหรับในประเทศญี่ปุ่น พระสุตฺรนี้ ได้เข้ามาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 6-7 ในสมัยของเจ้าชายโซโตะกุ¹⁴

นักศึกษา : ครั้งก่อนที่ได้ลองคัดลอกคัมภีร์ ผมจำได้ว่าคัดลอกที่วัดของนิกายเซน ไม่ทราบว่า นิกายที่นับถือ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” นี้ถูกจำกัดหรือไม่ครับ ?

อาจารย์ : สำหรับ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” นี้ได้รับการนับถืออย่างกว้างขวางในหลายนิกายของพระพุทธศาสนาหลายนิกาย แต่สำหรับสาย

---

¹⁴ 聖徳太子 (shōtoku taishi : 574-622) หรือ เจ้าชายอุมะยะโตะ (厩戸皇子 umayado no ōji) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนจักรพรรดิชิอุโทะโกะ (推古天皇 suiko tennō) ได้บริหารบ้านเมืองและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศร่วมกับโซะงะโนะอุมะโกะ (蘇我馬子 sogami umako) อีกทั้งยังรื้อฟื้นความสัมพันธ์ที่ห่างหายไปนานกับประเทศจีน (ราชวงศ์สุย 隋 zui) และได้ส่งพระภิกษุไปศึกษา ณ ประเทศจีน (ราชวงศ์สุย) พระองค์เป็นผู้มีคุณูปการต่อพระพุทธศาสนามากมาย อาทิ รจนาคัมภีร์ “ซันเกียวจิโอะ” (三經義疏 sangyō gisho) (ผู้แปล : “ซันเกียวจิโอะ” คือ “คัมภีร์อรรถาธิบายพระสุตฺร 3 พระสุตฺร” ซึ่งพระสุตฺรทั้ง 3 ที่กล่าวถึงนี้ได้แก่ สัทธรรมปุณทริกสุตฺร (法華經 hōkekyō) ศรีมาลาเทวีสิงหนาทสุตฺร (勝鬘經 shōmangyō) วิมลเกียรติคุณนิเวศสุตฺร (維摩經 yuimagyō) และสถาปนาวัดต่าง ๆ เช่น วัดโฮริวจิ (法隆寺 hōryūji) วัดชิเทนโนจิ (四天王寺 shitennojī) เป็นต้น

นิกายเซน (ไซโตชู¹⁵ รินไซชู¹⁶ โอบะกุชู¹⁷ เป็นต้น) และนิกายในสายตันตระ (เทนไดชู¹⁸ ชินงอนชู¹⁹ เป็นต้น) ให้ความสำคัญต่อ “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” เป็นพิเศษในทางกลับกัน นิกายโจโดะชินชู²⁰ ไม่ได้สวดสาธยาย

---

¹⁵ 曹洞宗 (sōtōshū) เป็นนิกายหนึ่งในสายนิกายเซน ซึ่งเผยแพร่เข้ามาในประเทศญี่ปุ่นโดยการเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนา ณ ประเทศจีน (ราชวงศ์ซ่ง 宋 sō) ของท่านโดเกน (道元 dōgen : 1200-1253) ในสมัยคะมะคุระ (鎌倉 kamakura) ช่วงกลาง

¹⁶ 臨濟宗 (rinzaishū) เป็นนิกายหนึ่งในสายนิกายเซน ซึ่งเผยแพร่เข้ามาในประเทศญี่ปุ่นโดยการเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนา ณ ประเทศจีน (ราชวงศ์ซ่ง) ของท่านเอไซ (栄西 eisai : 1141-1215) ในสมัยคะมะคุระช่วงกลาง

¹⁷ 黄檗宗 (ōbakushū) เป็นนิกายหนึ่งในสายนิกายเซน ซึ่งเผยแพร่เข้ามาในประเทศญี่ปุ่นโดยการเดินทางเข้ามาเผยแพร่ของท่านอินเกนริวกิ (隠元隆琦 ingen ryūki : 1592-1673) จากประเทศจีน (ราชวงศ์หมิง 明 min) ในสมัยเอโดะ (江戸 edo) ช่วงต้น เป็นนิกายที่อยู่ในสายของรินไซชู แต่มีลักษณะเฉพาะ คือ มีการสวดท่องพระนามของพระพุทธเจ้า (念仏 nenbutsu) ควบคู่ไปกับการปฏิบัติธรรมแบบเซน

¹⁸ 天台宗 (tendaishū) เป็นนิกายที่มีแนวคิด 4 เสาหลักสำคัญ ได้แก่ 1) แนวคำสอนของเทนได (เทียนไท) 2) แนวคิดของตันตระ 3) แนวคิดของเซน และ 4) แนวคิดเรื่องศีลพระโพธิสัตว์ โดยมีท่านไซโจ (最澄 saichō : 767?-822) เป็นผู้ก่อตั้งนิกาย โดยการเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนา ณ ประเทศจีน (ราชวงศ์ถัง 唐 tō) ในสมัยเฮอัน (平安 heian) ช่วงต้น ต่อมาในภายหลัง ลูกศิษย์ 2 ท่านของท่านไซโจ คือ ท่านเอนนิน (円仁 ennin) และท่านเอนจิน (円珍 enchin) ได้เดินทางไปยังประเทศจีน (ราชวงศ์ถัง) อีกครั้ง เพื่อเติมเต็มความรู้ให้สมบูรณ์

¹⁹ 真言宗 (shingonshū) เป็นนิกายหนึ่งในสายตันตระที่เผยแพร่เข้ามาในประเทศญี่ปุ่น โดยมีท่านคุไก (空海 kūkai : 774-835) เป็นผู้ก่อตั้งนิกาย โดยการเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนา ณ ประเทศจีน (ราชวงศ์ถัง) ในฐานะสมณทูตรูปหนึ่ง เปรียบเสมือนเดียวกับท่านไซโจ

²⁰ ผู้แปล : 浄土真宗 (jōdoshinshū) เป็นนิกายหนึ่งที่มีแนวคำสอนเรื่อง

พระสูตรนี้ นอกจากนี้ นิกายนิจิเรนชู (ฮกเกะชู)²¹ ก็ให้ความสำคัญกับแนวคำสอนใน “สัทธรรมปุณฑริกสูตร” เป็นหลัก จึงแทบจะไม่ได้สวดสาธยาย “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” นี้เช่นกัน

พวกเราล้วนเคยพบพระพุทธเจ้ามาแล้วในภพชาติที่ผ่านมา

อาจารย์ : ในเรื่องเชิงประวัติศาสตร์ เราคงยุติไว้เพียงเท่านี้ ต่อจากนี้ไป เราจะมากล่าวถึงเนื้อหาคำสอนที่บันทึกอยู่ใน “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร”

“ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” มีแนวคิดสำคัญซึ่งเป็นลักษณะเด่นที่ว่า “มนุษย์ทุกคนล้วนเคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อนในอดีต อีกทั้งยังได้เคยตั้งปณิธาน [ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า] มาแล้วทั้งสิ้น” ในบทที่ผ่านมาได้กล่าวไปบ้างแล้วว่า “พระพุทธศาสนามหายาน” มีแนวคิดที่ว่าเมื่อตนเองมีความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ต้องเริ่มต้นจากการได้พบพระพุทธเจ้าและตั้งความปรารถนาว่า “ข้าพเจ้าขอตั้งปณิธานที่จะเป็นพระพุทธเจ้าเฉกเช่นเดียวกับพระองค์” หลังจากนั้น พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงให้พุทธพยากรณ์ว่า “เธอจะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคต” ในขณะนั้นเอง ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่วิถีของผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเป็นทางการ

ผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้างดงกล่าวนี้ เราเรียกว่า “พระ-

---

สุขาวดี (浄土 jōdo) โดยมีท่านชินรัน (親鸞 shinran : 1173-1262) เป็นผู้ก่อตั้งนิกายในสมัยคะมะคุระช่วงต้น (อ้างอิงจากเชิงอรรถในบทที่ 1 หน้า 6)

²¹ 日蓮宗・法華宗 (nichirenshū · hokkeshū) เป็นนิกายหนึ่งที่ก่อตั้งในสมัยคะมะคุระช่วงกลาง โดยมีท่านนิจิเรน (日蓮 nichiren : 1222-1282) เป็นผู้ก่อตั้งนิกาย ในปัจจุบันมีนิกายย่อยต่าง ๆ ที่แยกออกไปจากนิกายนี้มากมาย

โพธิสัตว์” ซึ่งใน “ปรัชญาปารมิตาสูต” ได้กล่าวไว้ว่า “พวกเราล้วนเคยพบพระพุทธเจ้ามาก่อนในอดีต อีกทั้งยังได้เคยตั้งปณิธานมาแล้วทั้งสิ้น ดังนั้น พวกเราจึงได้ชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์”

นักศึกษา : แม้จะกล่าวเช่นนั้น ก็ยากที่จะยอมรับได้นะครับ เพราะพวกเราเองก็ไม่สามารถระลึกชาติได้ว่าเคยพบพระพุทธเจ้าจริง ๆ ในอดีต .....

อาจารย์ : เป็นเช่นนั้นจริง ๆ เมื่อเราไม่สามารถที่จะระลึกชาติได้ จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องมีความสงสัยแน่นอน แต่เพื่อคลายความสงสัยในข้อนี้ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ได้เตรียมคำตอบให้เราเรียบร้อยแล้ว นั่นคือแนวคิดที่ว่า “การที่เราไม่รู้ตัวว่า เราได้เคยพบกับพระพุทธเจ้ามาแล้วในอดีตนั้น นั่นเป็นเพราะเราไม่สามารถจดจำได้เท่านั้นเอง”

แต่แม้จะได้ยินคำตอบเช่นนี้ ก็ยังยากที่เราจะยอมรับใช้ใหม่ครับ คงมีผู้ที่คิดกันว่า “ถ้าสมมติ ในอดีตเราเคยพบกับพระพุทธเจ้าจริง ๆ ก็น่าจะมีวิธีอะไรบางอย่างที่พิสูจน์ได้ไม่ใช่หรือ” สำหรับในเรื่องนี้ ก็เช่นเดียวกัน “ปรัชญาปารมิตาสูต” ได้มีคำถามต่อผู้ที่มีความคิดเช่นนี้ว่า “เมื่อได้ลองสวดสาธยายพระสูตร (ปรัชญาปารมิตาสูต) นี้แล้ว มีความรู้สึกอย่างไร ? มีความรู้สึกปีติยินดีหรือไม่ ? ถ้ามีความรู้สึกปีติยินดี นั่นเป็นข้อพิสูจน์ว่า เราได้เคยพบกับพระพุทธเจ้ามาแล้วในอดีต แต่หากไม่มีความรู้สึกปีติยินดีใด ๆ นั่นแสดงว่า เราไม่เคยได้พบกับพระพุทธเจ้าในอดีตนั่นเอง”

เมื่อถูกถามเช่นนี้ คงยากที่จะมีใครตอบว่า “ไม่เลย ผมไม่รู้สึกอะไรเลย” โดยมากจะมีความคิดว่า “เมื่อได้ฟังการสวดสาธยายพระสูตร

นี้แล้ว ก็เกิดความปลาบปลื้มยินดี และเมื่อยิ่งได้สวดสาธยายเองด้วยแล้ว ก็ยิ่งทำให้ใจสงบมากขึ้น”

นักศึกษา : จะว่าไปแล้ว ตอนที่ผมได้มีโอกาสคัดลอกพระสูตรในครั้งนั้น จำได้ว่าใจของผมสงบอย่างบอกไม่ถูก นั่นก็แสดงว่า “ผมได้เคยพบพระพุทธเจ้ามาแล้วในอดีต” ใช่ไหมครับ ?

อาจารย์ : ถ้าเราพูดบนพื้นฐานของ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ก็คงเป็นเช่นนั้น คุณได้เป็นพระโพธิสัตว์แล้ว แต่ถ้าเราพูดถึงหลักคำสอนใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” เราจะพบว่ามีความคิดที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ให้อ้างอิงเรื่องที่ว่า “เราได้พบพระพุทธเจ้าในอดีตหรือไม่” ไว้ก่อน เพราะดังที่เคยกล่าวไว้ในบทที่ผ่านมามากว่า ใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” คงไม่มีใครที่จะตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า แม้การบรรลุธรรม [ขั้นสูงสุด] ของเรา ก็คงเป็นได้เพียง “พระอรหันต์” ซึ่งเป็นภูมิที่รองลงมาจากพระพุทธเจ้าเท่านั้น

นอกจากนี้ ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง คือ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ได้ให้แนวคิดใหม่ที่ไม่เคยมีมาในพระพุทธศาสนายุคก่อนหน้านี้ กล่าวคือ มีแนวคิดที่ว่า “พวกเราได้เป็นพระโพธิสัตว์แล้วในขณะนี้ ขอเพียงเราสั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวัน นั่นก็จะเป็นพลังหนุนนำให้เราสามารถบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้ในที่สุด” ซึ่งใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” มีแนวคิดที่ว่า หนทางที่จะทำให้บรรลุธรรม [ขั้นสูงสุด] นั้นมีอยู่เพียงหนทางเดียว นั่นคือ “การออกบวชและตั้งใจประหารกิเลสให้หมดสิ้นไป” เราจึงเห็นได้ว่า แนวคิดในเรื่องการบรรลุธรรมใน “ปรัชญาปารมิตาสูต” กับ “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” นั้นมีความ

แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งแต่เดิม การสั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวันแล้วจะทำให้บรรลุธรรมนั้น เป็นสิ่งที่ไม่อาจเกิดขึ้นได้

นักศึกษา : นั้นหมายความว่า “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” ได้ปรับวิธีการเพื่อให้บรรลุธรรมจาก “การออกบวชและประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างเข้มงวด” ไปสู่ “การสั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวัน” ใช่ไหมครับ เรื่องนี้พอเข้าใจได้ว่า มีความแตกต่างกับคำสอนใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยमुณี” แต่ผมกลับคิดว่า การสั่งสมกุศลกรรมก็เป็นสาเหตุที่ทำให้เข้าใกล้การบรรลุธรรมได้เช่นกัน เพราะถ้าเราคิดว่า เราสั่งสมกุศลกรรมไปแล้ว จะทำให้เราสามารถไปเกิดยังแดนสุขาวดีได้แล้วละก็ แนวคิดที่ว่า “กุศลกรรมเป็นพลังหนุนนำให้เราสามารถบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้” ก็ดูเป็นเรื่องที่สามารถเข้าใจได้ไม่ใช่หรือครับ .....

อาจารย์ : จริงๆ แล้ว แนวคิดเรื่อง “สุขาวดี” ก็เป็นแนวคิดใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นในยุค “พระพุทธศาสนาหลายนิกาย” นั่นเอง ซึ่งในเรื่องนี้เราจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 4 ในที่นี้ เราจะมาทบทวนกันว่า “การบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าคืออะไร” และ “เหตุใดกุศลกรรมจึงไม่อาจเป็นวิธีการปฏิบัติที่ทำให้เราบรรลุได้”

กุศลกรรมสามารถทำให้สังสารวัฏยุติลงได้หรือ ?

อาจารย์ : การบรรลุธรรม [ขั้นสูงสุด] ใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยमुณี” หมายถึง การเข้าถึงนิพพาน ซึ่งเป็นเหตุให้เราไม่ต้องมาเกิดอีกต่อไป การที่เราไม่ต้องมาเกิดอีกต่อไปนั้น นั้นหมายถึงการยุติ

วงจรสังสารวัฏ และในการยุติวงจรสังสารวัฏ มีความจำเป็นที่จะต้องเจริญสมาธิภาวนาอย่างเต็มที่ เพื่อประหารกิเลสให้หมดสิ้นไป แต่ทว่า “การสั่งสมกุศลกรรมในทางโลก” กับ “การปฏิบัติธรรมเพื่อประหารกิเลสให้หมดสิ้นไป” เป็นเรื่องแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ดังนั้น กุศลกรรมในชีวิตประจำวัน จึงไม่อาจทำให้บรรลุธรรม [ขั้นสูงสุด] ได้

นักศึกษา : อาจารย์กำลังจะบอกว่า “การสั่งสมกุศลกรรม” เป็นสิ่งที่ไม่มีความหมายสำหรับพวกเรา ใช่ไหมครับ ?

อาจารย์ : ไม่ใช่ครับ เราไม่ได้พูดถึงว่า “กุศลกรรมเป็นสิ่งที่มีความหมายหรือไม่มีความหมาย” แต่เรากำลังพูดถึงว่า “วัตถุประสงค์ในการปฏิบัติธรรม คือ การยุติวงจรสังสารวัฏ” ดังนั้น ไม่ว่าจะสั่งสมกุศลกรรมมากมายเพียงใด ก็ไม่สามารถยุติวงจรสังสารวัฏได้ หรือทำให้เราสามารถบรรลุธรรม [ขั้นสูงสุด] ได้

แน่นอนว่า ถ้าเราลองมามองจากมุมมองทั่ว ๆ ไป จะเห็นว่า “กุศลกรรม” ก็คือ “การทำความดี” แล้วเหตุใด “กุศลกรรมจึงไม่สามารถยุติวงจรสังสารวัฏได้” ซึ่งก่อนที่เราจะพูดคุยกันต่อไป เรามาทำความเข้าใจในเรื่องนี้กันสักหน่อย ถ้าคงยังจำได้ถึงเรื่องที่พูดคุยกันไปแล้วในบทที่ 1 ที่เราพูดถึงแนวคิดในเรื่อง “สังสารวัฏ” และ “หลักเหตุและผล” ซึ่งเป็นแนวคิดพื้นฐานในการมองโลกและชีวิตของพระศากยมุนีพุทธเจ้า

นักศึกษา : จำได้ครับ ถ้าเราไปทำกุศลกรรมเข้า ด้วยผลกรรมนั้น จะทำให้เราต้องไปถือกำเนิดในไตรภวภูมิหรือนรกภูมิ นี่เป็นแนวคิดในเรื่องสังสารวัฏ ใช่ไหมครับ ?

อาจารย์ : ไข่แล้วครับ ใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” มีการกล่าวถึงภพภูมิทั้ง 5 ได้แก่ ภพภูมิของ “เทวดา มนุษย์ สัตว์ เคว้จจัน เปรต สัตว์นรก” (ในภายหลังได้เพิ่มเติม “อสุร” เข้าไปรวมเป็น 6) ซึ่งเราล้วนต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในภพภูมิเหล่านี้ สมมติว่าเราตั้งใจสั่งสมกุศลกรรมอย่างเต็มที่ ด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมนั้น ย่อมทำให้เราไปบังเกิดใน “เทวภูมิ” อันปราศจากความทุกข์ และตรึงนี้เองที่เป็นจุดสำคัญ นั่นคือ แม้เทวภูมิก็เป็นเพียงแค่ภพภูมิหนึ่งในภพภูมิทั้งหลาย ดังนั้น แม้เราจะได้ไปบังเกิดในเทวภูมิก็ตาม เมื่ออายุขัยในเทวภูมิหมดลง ก็ยังต้องไปบังเกิดในภพภูมิใดภพภูมิหนึ่งอยู่นั่นเอง

นักศึกษา : เป็นอย่างนั้นหรือครับ ? ผมเข้าใจมาโดยตลอดว่า ผู้ที่สั่งสมกุศลกรรมแล้วได้ไปบังเกิดในเทวภูมิ จะไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายอีก ได้อยู่ที่นั่นชั่วนิรันดร์ ตกลงว่า “เทวภูมิ” กับ “นิพพาน” ที่พระศากยมุนีพุทธเจ้าตรัสถึง ไม่ใช่สิ่งเดียวกันหรือครับ ?

อาจารย์ : ความเข้าใจที่ว่า “เทวภูมิ” กับ “นิพพาน” เป็นสิ่งเดียวกัน ยังเป็นสิ่งที่หลายคนเข้าใจสับสนกันอยู่ แต่ทั้ง 2 สิ่งนี้เป็นคนละสิ่งกันอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ ไม่ว่าเราจะสั่งสมกุศลกรรมมากเพียงใดก็ตาม เราคงได้เพียงไปบังเกิดในภพภูมิที่ดีกว่าในปัจจุบันแค่ช่วงระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น ต่อให้เราได้ไปบังเกิดใน “เทวภูมิ” ที่กล่าวกันว่าอยู่สูงที่สุดในบรรดาภพภูมิทั้ง 5 (6) ก็ตาม แต่นั่นก็ไม่ได้หมายถึง “การยุติลงของสังสารวัฏ”

นักศึกษา : ที่อาจารย์กล่าวมานี้ แม้จะพอทำความเข้าใจได้

แต่ผมก็ยังมีข้อสงสัยอยู่ข้อหนึ่ง เมื่อ “กรรม” เป็นสิ่งที่ทำให้เราต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ตามที่พระศาสดามุณีพุทธเจ้าตรัสไว้ นั้นหมายความว่า “กุศลกรรม” หรือ “การทำความดี” ก็เป็น “กรรม”²² ใช่ไหมครับ ? ผมมีความเข้าใจมาตลอดว่า คำว่า “กรรม” มีความหมายในทาง “อกุศล” แต่เพียงฝ่ายเดียว²³

อาจารย์ : ไม่ได้เป็นเช่นนั้น คำว่า “กรรม” ไม่ว่าจะ เป็นฝ่าย “กุศล” หรือ “อกุศล” ก็นับเป็น “กรรม” ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งเป็นพลังผลักดันให้ เราต้องเวียนเกิดเวียนตายต่อไปในสังสารวัฏ โดยที่ “อกุศลกรรม” มีผล เป็น “ความทุกข์” และ “กุศลกรรม” มีผลเป็น “ความสุข” ซึ่งเรื่องนี้ดูจะ เข้าใจยากสักหน่อย คือ เวลาเราทำความดี โดยตั้งใจว่า “เราอยากจะทำ สิ่งนี้เพื่อผู้อื่น” หรือ “เราได้ทำสิ่งดี ๆ เช่นนี้” แล้วลงมือทำความดีนั้น ๆ นั้นถือว่า เราได้เชื่อมต่อกับเรื่องของ “กรรม” เป็นที่เรียบร้อยแล้ว

นักศึกษา : แต่จะว่าไปแล้ว ในบางครั้งที่เราจะทำความดีอะไร บางอย่าง แม้เราจะไม่ได้มีความตั้งใจในการกระทำนั้น ๆ ก็ตาม แต่ใน

²² ผู้แปล : 業 (gō) เป็นคำแปลของคำว่า “กรรม” ในภาษาสันสกฤต หมายถึง “การกระทำ” หรือ “กิจการ” (อ้างอิงจากเชิงอรรถในบทที่ 1 หน้า 11)

²³ ผู้แปล : เกี่ยวกับความเข้าใจในเรื่องนี้ มักจะมีประโยคหนึ่งที่เป็นคำพูดติดปากของชาวญี่ปุ่น ในคราวที่พูดถึงคนที่ต้องรับผลจากการทำความผิดของตนที่เคยก่อไว้ว่า 自業自得 (jigō jitoku) ซึ่งเข้าทำนองภาษาไทยที่ว่า “สมควรแก่กรรมแล้ว” แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า 自業自得 โดยรูปศัพท์ แปลว่า “ตนเองกระทำสิ่งใดไว้ ตนเองย่อมได้รับ [ผลจากการกระทำนั้น]” ซึ่งไม่ได้มีความหมายในด้านบวกหรือลบ เพียงแต่การใช้ประโยคดังกล่าวนี้ในปัจจุบัน โน้มเอียงไปในทางลบ (อกุศลกรรม) จึงไม่น่าแปลกใจที่ชาวญี่ปุ่นจะมีความเข้าใจในเรื่องความหมายของ คำว่า 業 (กรรม) ว่าสื่อความหมายไปในทางลบ

ใจลึก ๆ แล้วก็คงจะมีความคิดว่า “อยากได้รับคำชมจากใครบางคน” หรือ “รู้สึกเข้าท่าเข้าทีที่ได้มาเป็นอาสาสมัคร” ซึ่งเป็นความรู้สึกสำคัญในตนเอง²⁴ หรือแสวงหาการยอมรับ²⁵ เหมือนกันนะครับ

อาจารย์ : ถ้าเราสามารถทำความดีโดยละทิ้งเปลือก²⁶ เช่น ความถือตนเป็นสำคัญ²⁷ ไปได้ นั้นย่อมไม่เป็นการเชื่อมต่อกับเรื่องของ “กรรม” แต่การทำความดีโดยละทิ้งอัตตาเช่นนี้ ไม่ใช่เป็นเรื่องง่าย คือ ไม่ว่าจะเราทำอะไร [ความดี] อะไรก็ตาม ก็คงจะต้องมีความคิดว่า “เรากำลังทำสิ่งนี้เพื่อผู้อื่น” หรือ “เราอยากได้คำชื่นชมจากผู้อื่น” ซึ่งพลังที่เกิดจากการทำ “กุศลกรรม” หรือ “อกุศลกรรม” ด้วยความตั้งใจว่า “เราได้ทำสิ่งนี้สิ่งนี้” นี้เองที่เราเรียกว่า “กรรม”

ดังนั้น พระศากยมุนีพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “ในการยุติวงจรสังสารวัฏ และมีนิพพานเป็นเป้าหมาย จึงไม่ใช่เป็นการทำกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม” กล่าวคือ “อย่าได้สร้างกรรมอันเป็นต้นเหตุ [ของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ] และให้ตั้งใจเจริญสมาธิภาวนา เพื่อยุติวงจรสังสารวัฏ” นี่คือ หลักการสำคัญใน “พระพุทธศาสนาของพระศากยมุนี” และจากหลักการสำคัญนี้ จะเห็นได้ว่า แนวคิดใน “ปรัชญาปารมิตาสูตฺร” ดูจะย้อนแย้งกัน กล่าวคือ “เราได้พบกับพระพุทธเจ้าในอดีต ได้ตั้งปณิธาน [เพื่อความ เป็นพระพุทธเจ้า] และได้เป็นพระโพธิสัตว์ ภายหลังจากนั้น ในวงจรการเวียนเกิดเวียนตายอันยาวนาน ด้วยการ

²⁴ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 自己愛 (jiko ai)

²⁵ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 承認欲求 (shōnin yokkyū)

²⁶ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 鎧 (yoroi) โดยทั่วไปแปลว่า “ชุดเกราะ” แต่ในบริบทนี้ ผู้แปลเลือกที่จะใช้คำว่า “เปลือก” แทนคำแปลโดยทั่วไป

²⁷ ผู้แปล : ภาษาญี่ปุ่นใช้คำว่า 自我意識 (jiga ishiki)

สั่งสมกุศลกรรมในชีวิตประจำวัน จะทำให้เราได้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า และเข้าสู่นิพพานในที่สุด” ดังนั้น จึงถือได้ว่าเป็นการล้มแนวคิดเรื่อง “กรรม” ที่มีมาในอดีต

เมื่อก้าวมาถึงตอนนี้ คงพอจะทำให้เราเห็นว่า คำสอนใน “ปรัชญาปารมิตาสูต” มีความแตกต่างกับคำสอนของพระศากยมุนี-พระพุทธเจ้า และจุดเด่นของ “ปรัชญาปารมิตาสูต” ที่อยากจะขอให้จดจำให้ดี คือ การปรับเปลี่ยนแนวคิดในเรื่อง “กรรม” ซึ่งแรกเริ่มเดิมทีนั้น “กรรม” เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เราต้องตกอยู่ในวงจรสังสารวัฏ กลายมาเป็นว่า “กรรม” ทำให้เราสามารถบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า และเข้าสู่นิพพานได้ในที่สุด

(โปรดติดตามบทที่ 2 ตอนจบ ในวารสารฉบับต่อไป)

บรรณานุกรม

- ภาษาต่างประเทศ

1) หนังสือ

SASAKI, Shizuka (佐々木閑). *Bessatsu NHK hyappun de meicho shūchū kōgi Daijō Bukkyō kōshite Budda no oshie wa henyō shita* 別冊NHK100分 de 名著 集中講義 大乘仏教 こうしてブツダの教えは変容した (วรรณกรรมชื่อดังใน 100 นาทีของ NHK พระพุทธศาสนาหายาน: เหตุใดคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงมีความหลากหลาย). Tokyo: NHK Publishing, 2017.